

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
Institutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yaz

Birinci Rusiya inqilabına qədər və inqilabdan sonra Azərbaycanda ən geniş yayılan ideyalardan biri sosial-demokratizm və da marksizmdir. Azərbaycanda marksistlərin əsas dayacağı fəhlələr idilər. Amma bu fəhlələrin böyük əksəriyyəti türk-müsəlman deyildilər. Quzey Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində keçirilən nümayiş və tətillərin əsas iştirakçıları da çar Rusiyasının müxtəlif bölgələrindən buraya işləməyə gələn, ya da gətirilən fəhlələr idilər. Bu anlamda Quzey Azərbaycanda ilk dövrlərdə marksizmi yayanlar, marksist dəmək yarıdanlar əsasən rus, yahudi, gürcü və başqa yad millətlərin nümayəndələri idi. 1 1901-ci ilin yazında RSDFP-nin Bakı Komitəsi yaradılanda da, onun üzvlərinin hamısı əcnəbi xalqların nümayəndələri idilər. 1901-ci ildə Bakıda "İskra" qəzetinin agentlərindən ibarət qrup yarananda da, onların arasında bir nəfər olsun belə türk yox idi.

Quzey Azərbaycan türkləri arasında ilk sosial-demokratlar kimi S.M.Əfəndiyev, A.Axundov, M.Q.Mövsumov, M.Ə.Əzizbəyovun adları çəkilir ki, onlarda nadir hallarda RSDFP Bakı Komitəsinin tərkibinə seçildilər. Sosial-demokratizmin bəzi müddəalarına rəğbət bəsləyən, ancaq bu partiyanın sıralarına daxil olmaq istəməyən M.Ə.Rəsulzadə, M.A.Mirqasımov, M.Hacinski, A.Kazımsadə və başqaları da var idi. Onlar 1902-ci ildə Rəsulzadənin başçılığı ilə əvvəlcə Azərbaycanda ilk gizli təşkilat olan "Müsəlman Gənclik Təşkilatı", daha sonra 1904-cü ilin oktyabrında üzvlərinin hamısı müsəlmanlardan ibarət olan sosial-demokrat yönü "Hümmət"i yaratdılar. Hələ, M.Ə.Rəsulzadə 1903-1904-cü illərdə nəşr etdiyi jurnala da "Hümmət" ya da "Himmət" adını vermişdi.

H.Baykara da yazır ki, bir müddət RSDFP Bakı Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən bu siyasi təşkilat ("Hümmət"), I Rusiya inqilabından sonra yarımmüstəqil partiyaya çevrilib. 4 Ancaq "Hümmət" yaradanların əksəriyyətindən fərqli olaraq bəzi "hümmət"çilər, o cümlədən M.Məmmədov, X.Səfərliev və başqaları RSDFP Bakı Komitəsinin (b) təsiri altında idilər. RSDFP Bakı Komitəsinin bu quruma aktiv müdaxiləsi, bəzi hallarda zorla özəllər mütəfiq etmək istəkləri nəticəsində "Hümmət" daxilindəki narazılıq genişləndi və 1907-ci ilin sonlarında onun fəaliyyəti dayandırıldı.

1905-ci ilin axırlarında yaranan sosial-demokrat yönü "ittifaqçı"lar özlerini müsəlman-eser partiyası

elan etmişdilər ki, bu partiyanın fəal xadimləri R.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikov və başqaları olmuşdu. "İttifaq"çılar öz işlərini Rusiyanın "İnqilabçı sosialistlər" (eserlər) Partiyası ilə əlaqələndirdilər. "İttifaqçıların öz işində ifrat opportunist olduqlarını qeyd etməmək olmaz Belə bir hal ittifaqçıların qoçuların tapdığı altında inləyən kütlələrin gözündə nüfuzdan salmaq üçün kifayət idi: "İttifaq"ın əvvəllərindəki müvəffəqiyyəti milli ədavət zamanı puça çıxdı və artıq 1906-cı ilin axırlarına yaxın həmin təşkilat demək olar ki, öz-özünə ölüb getdi".

Beləliklə, I Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində (1914-1918) sosial-demokratizm,

Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi ilə əvəz olundu. Müvəqqəti Komitənin sədri M.H.Hacinski, müavini M.Ə.Rəsulzadə seçildi. Martın axırlarında yaradılmış Bakı Fəhlə və Hərbçi Deputatları Soveti isə solçu inqilabi qüvvələrin orqanına çevrildi. Bununla da Rusiyada olduğu kimi, Quzey Azərbaycanda da ikihakimiyətlik yarandı.

Azsaylı azərbaycanlı-türk bolşeviklər burjuva inqilabından istifadə edərək on illik fasilədən sonra, 1917-ci ilin martın 3-də "Hümmət" in fəaliyyətini bərpa etdilər. Onun Müvəqqəti Komitəsinin sədri N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M.N.İsrafilbəyov, H.Sultanov və başqaları seçildi. "Onlar bolşevik mövqeyində da-

lən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında meydana çıxdı. "Qurultayda Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət"lə "Müsəlman Demokratik Partiya-Müsavat"ın qiya-bi olaraq birləşdirilməsi razılığına gəldi".

1917-ci il mayında Moskvada keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayı da bir daha göstərdi ki, azsaylı azərbaycanlı-türk bolşeviklər deyil, milli-demokratik ideyaların çoxsaylı təmsilçiləri doğru yol tutublar. Qurultayda iki əsas təklif səsləndi. Birinci təklifi irəli sürən Rəsulzadə deyirdi ki, Rusiya Xalq Cümhuriyyəti kimi federativ şəkildə idarə olunmalı, qeyri-rus millətlərə – Azərbaycan, Tür-

1917-ci ilin oktyabrın 26-dan 31-ə qədər Bakıda tənənəli surətdə keçirilən "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası- Müsavat"ın I qurultayında elan olunan proqram milli bir proqram idi.

1917-ci il oktyabrın 25-də bolşeviklərin Petroqradda-Rusiyada hakimiyyəti ələ almasından sonra, Bakıdakı bolşevik-daşnak ünsürləri daha da fəallaşdı. 1917-ci ilin noyabrın 2-də bolşeviklər öz tərəfdarları ilə "Bakı Sovet"inin iclasını çağıraraq Bakıda Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu bəyan etdilər və sədri də erməni mənşəli Stepan Şaumyan oldu. 12 Sovet hakimiyyətini elan etmiş qurumun tərkibinə "Müsavat" Partiyasından 22 deputat daxil edilmişdi. Meneşevik

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının Türkçülük və Azərbaycançılıq fəlsəfəsi (1901-1920-ci illər)

xüsusilə də, onun marksizm-leninizm (bolşevizm) qanadı Quzey Azərbaycanda yayıldığı ilk dövrlərdən fərqli olaraq xalq arasında öz nüfuzunu xeyli dərəcədə itirmişdi. Ona görə də, bu dövrdə RSDFP Bakı təşkilatının rəhbər mərkəzini, daha sonra RSDFP birləşmiş Bakı Komitəsinin yalnız əcnəbi millətlərin nümayəndələri təşkil edirdilər. Bunun nəticəsi olaraq 1912-ci ilin payızında IV Dövlət Dumasına seçkilərdə Bakı bolşevikləri menşeviklər və ermənilərin "Spesiflər" partiyası ilə birlikdə seçkiyə qatılmışdılar.

1917-ci ildə çar Rusiyasında baş verən fevral burjuva inqilabından sonra Petroqrada qurulmuş Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Güney Qafqazda hakimiyyət yeni yaradılmış orqana - Xüsusi Güney Qafqaz Komitəsinə verildi. Çox keçmədi ki, 1917-ci ilin martın 17-də Azərbaycanın bir qrup ziyalıları yığılaraq Bakı müsəlman ictimai təşkilatları və kooperativlərinin nümayəndələrindən ibarət büro yaratdılar. Bakı Şəhər Dumasının heyətində keçirilən qurultayında Rusiyadakı Müvəqqəti Hökumətə etimad göstərilməsi barədə qərar qəbul edildi. 1917-ci il martın 27-də bu büro Bakıda Müsəlman Milli

yandığını elan etsələr də, "Hümmət" in əyalətlərdəki komitələri menşeviklərə meyil göstərirdilər". 8 Buna səbəb bolşevizmin Quzey Azərbaycanda xeyli zəifləməsi idi. 1917-ci il iyulun 26-da Petroqradda bolşeviklər partiyasının VI qurultayında iştirak edən A.Yusifzadə "Hümmət"ə kömək edilməsini xahiş edirdi. "Hümmət" demək olar ki, RSDF(b)P-dən asılı vəziyyətdə idi və tərəfdarlarının sayı barmaqla sayıla bilərdi.

Fevral burjuva inqilabından sonra milli qüvvələrin önündə gedən "Müsavat"la, Gəncədə "Türk-Ədəm-Mərkəziyyət" Partiyasının eyni xətt yürütməsi 1917-ci il aprelin 15-20-si arasında Bakıda keçiri-

küstan, Tataristan, Başqırdistan, Qırğızistan və başqa türk ellərinə milli-məhəlli muxtariyyət verilməlidir. Bu fikrin əleyhinə çıxış edən tatar Əhməd Salihov isə Rusiyanın unitarlığını saxlanmaqla millimədəni muxtariyyət ideyasını təklif edirdi. Rəsulzadənin irəli sürdüyü təklif qurultay iştirakçıları tərəfindən qəbul olunub.

Azərbaycanın öncə muxtariyyəti daha sonra da milli istiqlalını irəli sürmüş milli-demokratik cərəyana (türkçülük, islamçılıq və yenilikçilik) arxalanan "Müsavat" və "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" in 1917-ci ilin iyununda birləşməsi Quzey Azərbaycan türklərinin taleyində mühüm rol oynadı. Xüsusilə də,

və eserlərdən fərqli olaraq, müsavətcilər başda Rəsulzadə olmaqla ilk dövrlərdə bolşeviklərin hakimiyyətinə ciddi etiraz etmirdilər. Xüsusilə Leninin bütün xalqların öz müqəddəratını təyin edə bilməsi ilə bağlı verdiyi bəyannaməni müsavətcilər müsbət dəyərləndirirdilər. Ona görə də eser-menşevik blokunun Sovetdən birgə çıxmaları ilə bağlı təklifini Müsavat Partiyası müzakirə edərək qəbul etmədi. 13 Ancaq 1917-ci ilin dekabrın 12-13-də bolşeviklərlə müsavətcilər arasında münasibətlərin gərginləşməsi ilə Bakı Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Bolşeviklərin iradəsi altında keçirilən seçkilər nəticəsində yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətcü daxil oldu. Dekabrın 18-də Lenin Saumyanı Qafqaziya işləri üzrə xüsusi komissar təyin etdi. Bolşeviklərin iki-başlı oyun oynadığını xüsusilə də, Türküstanda türk-müsəlman əhliyə qarşı onların qırğın törətmələrinə etiraz olaraq "Müsavat" rəhbərliyi Bakı Sovetindəki deputatlarını geri çağırırdılar.

Bələ bir mürəkkəb dövrdə, 1917-ci il noyabrın 11-də RSFSR XKS-inə tabe olmaq istəməyən gürcü menşeviklər, türk müsavətcilər, erməni daşnaklar və sağ eserlərin nümayəndələri Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdilər və "Müstəqil Zaafqaziya hökuməti" yaratmaq haqqında qərar qəbul etdilər. Bununla da Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin yerinə, Cənubi Qafqaz idarə etmək üçün noyabrın 15-də Tiflisdə Y.P.Gegeçkorinin sədrlik etdiyi Zaafqaziya Komissarlığı yaradıldı.

Azsaylı azərbaycanlı-türk bolşeviklər burjuva inqilabından istifadə edərək on illik fasilədən sonra, 1917-ci ilin martın 3-də "Hümmət" in fəaliyyətini bərpa etdilər. Onun Müvəqqəti Komitəsinin sədri N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M.N.İsrafilbəyov, H.Sultanov və başqaları seçildi. "Onlar bolşevik mövqeyində dayandığını elan etsələr də, "Hümmət" in əyalətlərdəki komitələri menşeviklərə meyil göstərirdilər". 8 Buna səbəb bolşevizmin Quzey Azərbaycanda xeyli zəifləməsi idi. 1917-ci il iyulun 26-da Petroqradda bolşeviklər partiyasının VI qurultayında iştirak edən A.Yusifzadə "Hümmət"ə kömək edilməsini xahiş edirdi. "Hümmət" demək olar ki, RSDF(b)P-dən asılı vəziyyətdə idi və tərəfdarlarının sayı barmaqla sayıla bilərdi